

OPRECHTE VRIJHEID*

Wim Dekkers

In de tijd dat Oedipus te Thebe leefde – nadat hij zijn vader Laïus had gedood – werden de inwoners van Thebe regelmatig lastig gevallen door de *Sphinx*, een gevleugeld monster in de gedaante van een leeuw en met het gezicht van een jonge vrouw. Het monster lag op een rots en gaf aan alle voorbijgangers een raadsel op. Wie het raadsel niet kon oplossen, werd gedood. Het raadsel was: welk wezen loopt 's morgens op vier, 's middags op twee en 's avonds op drie voeten? Oedipus redde zijn leven door te antwoorden: 'de mens'. Immers, in de morgen van zijn leven kruipt de mens op handen en voeten, in de middag loopt hij met opgeheven hoofd en een fiere houding op twee benen, terwijl hij zich in de avond alleen maar met een stok staande kan houden.

Met dit raadsel uit de Griekse mythologie is het thema van deze bijdrage, de rechtopgaande houding van de mens, aangeduid. Achtereenvolgens zal ik ingaan op de symboliek van de verticaliteit, op de relatie tussen 'rechtop' en 'oprecht' en op wat het betekent op eigen benen te moeten staan. Ik sluit af met enkele opmerkingen over de relevantie van beschouwingen als deze voor de praktijk van de (haptotherapeutische) zorgverlening.

De rechtopgaande houding van de mens

Van oudsher wordt de rechtopgaande houding als een van de wezenskenmerken van de mens beschouwd. Door talloze wetenschapsbeoefenaars, filosofen, schrijvers en dichters is verwoord, dat de mens in tegenstelling tot het dier rechtop loopt. J.G. Herder heeft eens opgemerkt: "De mens is de eerste vrijgelatene van de schepping; hij staat rechtop" (Herder, 1928).

Uit paleontologisch onderzoek is bekend, dat onze voorouders van zo'n drie miljoen jaar geleden al rechtop liepen, terwijl we hen niet zonder meer als mens kunnen beschouwen. De meest complete vroege hominide ooit gevonden, de *Australopithecus afarensis Lucy*, liep weliswaar rechtop, maar had een aapachtig voorkomen en een hersenvolume van maar zo'n vierhonderd kubieke centimeter. De meeste paleontologen beschouwen tegenwoordig dan ook noch het grote hersenvolume, noch de taal, noch het gebruik van werktuigen en vuur, maar het rechtop lopen als de eerste belangrijke stap in de menselijke evolutie (Corbey, 1985).

De specifiek menselijke houding is het rechtop staan. Deze houding omschrijft Buytendijk als "het vanzelf gedachteloos zich in evenwicht houden op het kleine draagvlak van de voeten" (Buytendijk, 1965, p. 253). Dat het

menselijk rechtopgaan 'vanzelf' en 'gedachteloos' geschiedt, betekent overigens niet, dat we het rechtopgaan moeten opvatten als een natuurlijk en aangeboren gegeven, maar veeleer als een mogelijkheid, als een opgave en een prestatie. Wat wezenlijk is voor de soort mens, dient ieder concreet menselijk individu, ieder mensenkind, in zijn eigen leven te verwerkelijken. Met een onophoudelijk nogen de zwaartekracht te overwinnen begint de menselijke levens-loop. Daartoe uitgenodigd door zijn ouders of verzorgers en onder invloed van een specifiek menselijk milieu richt de zuigeling zijn hoofd op, gaat hij vervolgens zitten en kruipen, rechtop staan en lopen. Dat deze ontwikkeling niet 'vanzelf', op natuurlijke wijze, gebeurt, illustreert het verhaal van de wolfskinderen van Midnapore in India. Als mensenkinderen opgevoed door wolven en op latere leeftijd in een menselijk milieu beland, zijn zij pas na jarenlang oefenen - en meestal alleen maar incidenteel - rechtop gaan lopen (Maclean, 1978).

Het zijn vooral vertegenwoordigers van de zogenoemde biologische antropologie als Plessner, Portmann en Buytendijk geweest, die hebben voortgeborduurd op het thema van de rechtopgaande houding van de mens. Met de zogenoemde fysiologische vroeggeboorte en het eerste extra-uteriene levensjaar, de typische vorm van de schedel met de terugwijkende kaken en een geprononceerd aangezicht, de onbehaarde huid, wordt het rechtopgaan tot de biologisch bepaalde kenmerken van de mens gerekend. Maar het rechtopgaan van de mens kunnen we volgens genoemde auteurs niet los zien van het feit dat de mens ook een geestelijk en een moreel wezen is. Als zij in hun uiteenzettingen over de mens nogal sterk de nadruk leggen op biologische factoren, impliceert dit dan ook geen biologisme. Het rechtopgaan van de mens kan niet alleen maar met behulp van biologische wetmatigheden worden verklaard. Het rechtopgaan van de mens is niet alleen maar een voorwaarde voor het menselijke bestaan, maar het feitelijke begin ervan. Met andere woorden: het biologische gaat niet aan het geestelijke vooraf en 'veroorzaakt' dit niet. Het geestelijke begint al in het biologische. Het rechtopgaan is al een teken van het specifiek menselijke (Buytendijk, 1961).

Dit betekent dat een louter biologische, dat wil zeggen anatomische en fysiologische benadering van het menselijk rechtopgaan tekortschiet. Een andere manier van kijken is aangewezen, willen we het specifiek menselijke aspect, dat wil zeggen het geestelijke, tot zijn recht laten komen. Deze alternatieve benadering zou ik willen aanduiden als een fenomenologische of als een esthetische manier van kijken. Daarbij wordt de werkelijkheid niet benaderd met objectief biologisch of medisch-wetenschappelijk onderzoek, niet met behulp van een kunstmatig experiment, maar door middel van een 'onbevooroordeelde', (be)schouwende waarneming van de mens en de menselijke gestalte. Daarbij gaat de volle aandacht uit naar het geheel en het betekenisvolle. In een fenomenologische en esthetische benadering wordt 'belangeloos' en op beschouwende wijze gekeken. Het gaat niet om praktische en/of wetenschappelijk

nut, maar om datgene wat gezien wordt maximaal tot zijn recht te laten komen. Mooie voorbeelden zijn de beschouwingen over de menselijke houding en beweging van auteurs als Goethe, Goldstein, Von Weizsäcker en de reeds genoemde Buytendijk (1948).

Symboliek van de verticaliteit

De rechtopgaande houding van de mens, waarbij de lichaamsas loodrecht staat op de looprichting, contrasteert met het bewegingspatroon van dieren, waarbij de horizontale lichaamsas zich in de looprichting beweegt. Dit betekent dat de menselijke houding en beweging zich afspeelt in een spanningsverhouding tussen verticaliteit en horizontaliteit. Door de Frans-Italiaanse beeldhouwer Giacometti is dit prachtig verbeeld in zijn sculpturen van mensen en dieren. Verticaliteit en horizontaliteit zijn dan ook niet meer weg te denken fenomenen en begrippen in het dagelijkse leven en ook in allerlei takken van wetenschap. De term 'verticaal' is afgeleid van het Latijnse *vertex*, dat 'draaikolk' of 'wervelwind' betekent. Het staat voor een cirkelvormige beweging die regelrecht naar beneden of loodrecht naar boven voert. *Vertex* betekent ook 'vuurzuil' en 'bergkruin' en daaraan moet volgens Verhoeven (1999, p. 127-128) het bijvoeglijke naamwoord 'verticaal' zijn betekenis te danken hebben.

Tallose wetenschapsbeoefenaars, filosofen, schrijvers en beeldende kunstenaars hebben de verticaliteit van de menselijke gestalte gethematiséerd. Een klassieke beschouwing van de verticaliteit van de mens is te vinden in Plato's dialoog *Timaeus*. Daarin verhaalt Plato hoe de goden het mensenhoofd een ronde vorm hebben gegeven, opdat het zou verwijzen naar de goddelijke kringlopen en de ronde hemelsferen die zich boven de mens uitstrekken. Daarom is het hoofd het meest goddelijke deel van de mens en is het boven op het menselijk lichaam geplaatst. Op deze wijze hebben de goden het lichaam van de mens dienstbaar gemaakt aan het hoofd. Zij voorzagen immers, dat het hoofd deel zou moeten hebben aan alle bewegingen waartoe levende wezens in staat zijn. Om nu te voorkomen dat het hoofd zich zou moeten voortrollen over de aarde met alle problemen vandien, gaven de goden aan het hoofd het lichaam tot voertuig en lieten zij aan de romp twee armen en twee benen groeien. Zo zou het lichaam zich gemakkelijk kunnen bewegen, terwijl het - helemaal bovenop - het hoofd draagt, het verblijf van het goddelijkste en heiligste van de mens.

Wat Plato's visie op de schepping van het menselijk lichaam duidelijk maakt is niet alleen de verticaliteit van de menselijke gestalte, maar tevens dat niet alle delen van het menselijk lichaam even verheven zijn. Armen en benen zijn minder belangrijk dan het ronde hoofd, dat naar de eeuwige, hogere kosmos verwijst (Plato, *Timaeus*, 44d-45b). Armen en benen zouden dus gemist kunnen worden zonder dat afbreuk wordt gedaan aan het specifiek menselijke.

Verder onderscheidt Plato drie aspecten van de menselijke ziel, te weten het verstand of de rede, vervolgens dapperheid, hartstocht en eerzucht en tenslotte het begeerlijke streven (Plato, *Timaeus*, 69e-70e). Deze drie delen van de ziel bracht hij onder in respectievelijk het hoofd, de borst en het onderlijf. Met deze driedeling is een model beschreven voor een beschouwing van het menselijk lichaam, waarbij verschillende psychische vermogens in verband worden gebracht met specifieke lichaamsonderdelen. De menselijke gestalte wordt een uitdrukkinggehalte toebedacht, waarbij de diverse onderdelen van het lichaam een specifieke betekenis krijgen toegemeten. Deze gedachte leeft ook sterk binnen een fenomenologische benadering van het lichaam, binnen de antropologische geneeskunde en voorts binnen allerlei vormen van lichaamsgerichte therapie. Ook Von Weizsäcker (1967, p. 118-138) beschrijft de anatomische bouw van de mens in polariteiten en vanuit de idee dat ieder lichaamsonderdeel zijn eigen uitdrukkinggehalte heeft. Met Plato en Von Weizsäcker zouden we op schematische wijze kunnen spreken van het denken, voelen en willen, als over drie verborgen machten, die de relatie met onszelf en met de wereld constitueren.

Rechttop en oprecht

Ook aan de etymologie kunnen we argumenten ontlenu dat de menselijke rechttopgaande houding al een *uitdrukking* is van het geestelijke aspect van de mens en niet de oorzaak ervan. We maken in de Nederlandse taal weliswaar een onderscheid tussen 'rechttop' en 'oprecht', maar beide termen zijn etymologisch nauw verwant. 'Oprechtheid' heeft eerst en vooral met eerlijkheid en waarachtigheid te maken. In onze taal heeft de morele betekenis van oprecht de letterlijke, fysieke betekenis ervan blijkbaar overwoekerd. De verticaliteit van oprecht zijn wordt echter duidelijker, indien we denken aan iemand die voor een rechtbank staat als getuige of iemand die zich in het openbaar moet verdedigen tegen beschuldigingen die zijn positie dreigen te ondergraven. Hij staat en staat terecht, maar kan ook vallen (Verhoeven, 1999, p. 80-81). Evenals het Duitse 'aufrecht' en het Engelse 'upright', heeft het Nederlandse 'oprecht' dus onmiskenbaar te maken met een verticale positie. De term oprecht verwijst naar iets dat duidelijk aanwezig is, dat stevig staat en stand houdt. Een oprecht mens staat voor zijn zaak.

Wanneer Kant zijn Verlichtingsideaal uitdraagt, gebruikt hij eveneens de metafoer van de verticaliteit en de dubbele betekenis van de Duitse term 'aufrecht'. Kant karakteriseert de mens in morele zin als kromhout ('krummes Holz'), wiens opgave het is om 'recht' te worden. Gemeenschap en samenwerking met anderen, maar vooral het gebruik van de rede, zijn hierbij cruciaal. Het uitdagende en lokkende beeld dat de Verlichting ons voorhoudt is

een beweging naar boven, een 'aufrechter Gang' (Van Asperen, 1993, p. 241).

De treffendste analyse die ik ken van de samenhang tussen 'rechtop' en 'oprecht' zijn, is van de hand van de Duitse zenuwarts Erwin Straus. Volgens Straus (1960, 1963) impliceert het rechtopgaan van de mens een drievoudige afstand. Vooreerst ontstaat door het rechtopgaan een afstand ten op zichte van de grond. Door zich op te richten verliest de mens (deels) het vertrouwde contact met 'moeder aarde'. Hierdoor verwerft hij zich enerzijds vrijheid en heeft hij bijvoorbeeld zijn handen vrij. Maar anderzijds wordt de dreiging om te vallen steeds groter. De menselijke houding is een uitdrukking van emancipatie en zelfstandigheid, maar ook een teken van bedreigd zijn, schrijft Buytendijk. Vervolgens ontstaat er een afstand ten opzichte van de dingen. Juist door het rechtopgaan kunnen we de dingen objectief bekijken als staande tegenover en los van onszelf. Ten slotte ontstaat er een afstand ten opzichte van onze medemensen. Deze kunnen we daardoor van gezicht tot gezicht ontmoeten en recht in de ogen kijken. Bovendien, juist door het creëren van deze drievoudige afstand verwerft de mens zich een beschouwende, esthetische, 'belangeloze' blik.

In het rechtopgaan van de mens gaat het dus om twee zaken die op gespannen voet met elkaar staan. Enerzijds komt in het rechtopstaan tot uitdrukking, dat de mens zich meer dan andere levende wezens als het ware probeert te onttrekken aan de wetten van de zwaartekracht. De rechtopgaande houding (ver)wijst naar boven, tegen de zwaartekracht in van de aardbodem weg. In zijn houding probeert de mens zichzelf als het ware te overstijgen. De menselijke gestalte is een teken van suprematie en vrijheid. Het 'in de wolken' of 'in de zevende hemel' zijn is dan ook een typisch menselijke aangelegenheid, ook al kan deze stemming pathologische vormen aannemen in de zin van een contactverlies met 'moeder aarde' en met de alledaagse realiteit.

De keerzijde van de medaille is evenwel, dat met de vrijheid ook het bedreigd zijn toeneemt en met het bedreigd zijn de vrijheid. Door zich op te richten verliest de mens het vertrouwde contact met de bodem. "Wie rechtop gaat, loopt de kans te vallen", schrijft Straus. Het gaat er niet alleen om de rechtopgaande houding te bereiken, maar deze ook te bewaren. Het rechtopgaan is een avontuur, een onophoudelijke activiteit tegen de wetten van de zwaartekracht in, tegen het gevaar van 'ineenstorting'. In tegenstelling tot het dier met zijn stabiel evenwicht, verkeert de mens in een labiel evenwicht: zijn zwaartepunt bevindt zich hoog boven de smalle basis van zijn beide voeten.

Op eigen benen staan

Cruciaal in Straus' uiteenzettingen is dat de morele betekenis van de Duitse term 'aufrecht' even oorspronkelijk is als de letterlijke, fysieke betekenis ervan.

Volgens Straus moet een mens 'aufrecht' (rechttop/oprecht) zijn in beide betekenissen van het woord. Maar wat in zijn ogen nog belangrijker is: oprecht zijn gaat hand in hand met rechttop staan. Door rechttop te staan en te gaan volvoert de mens zijn opdracht om uitdrukking te geven aan het specifiek menselijke.

Hoe moeten we deze idee verstaan? Legt Straus niet al te simpel een verband tussen rechttopgaan en oprecht zijn? Is zijn beschouwing meer dan een woordenspel? Deze vragen zijn relevant, want Straus' analyse wordt gemakkelijk misverstaan (Dekkers, 1999). Het is daarom van belang te benadrukken dat het zedelijk gehalte van iemand niet valt of staat met diens lichaamshouding. Men is bijvoorbeeld niet meer of minder moreel, afhankelijk van de mate van rechttopgaan of staan. Straus' opvattingen betekenen voorts ook niet dat mensen die niet kunnen lopen of die in een rolstoel zitten in moreel opzicht de mindere zouden zijn ten opzichte van niet-gehandicapten. Dat zou inderdaad een onjuiste (en afschuwelijke) gevolgtrekking zijn.

Toch ervaren mensen in een rolstoel, zoals veel andere mensen met een chronische handicap, regelmatig dat zij beoordeeld worden op hun handicap, alsof die hun persoonlijkheid volledig bepaalt. De Amerikaanse filosofe en multiple sclerose patiënte Kay Toombs heeft uit eigen ervaring beschreven wat het betekent om in een rolstoel te moeten zitten. Ook Karin Spaink, eveneens een MS patiënte, heeft daar lezenswaardige boeken over geschreven (Spaink, 1993). Volgens Toombs ontstaat een diepgaande verandering in iemands lichamelijk identiteit, wanneer men gedwongen is af te zien van een volledig rechttopgaande houding en genoodzaakt is gebruik te maken van een rolstoel. Het verlies aan verticaliteit, het teloor gaan van een volledig rechttopgaande houding, symboliseert de ermee gepaard gaande beperkingen en handicaps. Verticaliteit, zo schrijft zij, is direct verbonden met autonomie. Het verlies daarvan symboliseert afhankelijkheid. Toombs vermeldt bijvoorbeeld, dat, wanneer zij zittend in een rolstoel in het gezelschap van haar man verkeert, vreemden vaak in de derde persoon over haar spreken: "Zou zij aan deze tafel willen zitten?", "Wat wil zij drinken?" Op de vraag "kan zij lopen?" luidt inmiddels hun standaardantwoord: "Ja, en zij kan ook praten" (Toombs, 1992, p. 65, 136).

Wat kunnen we nu uit dit voorbeeld leren? Wanneer Straus beweert, dat ieder mens 'aufrecht' (rechttop/oprecht) moet zijn in de dubbele betekenis van het woord, moeten we dit – wanneer het gaat over mensen in een rolstoel – vanzelfsprekend niet letterlijk nemen. Mensen in een rolstoel kunnen immers niet volledig rechttopgaan, hoe graag zij dit ook zouden willen. Maar dit neemt niet weg, dat ook mensen in een rolstoel 'aufrecht' (rechttop/oprecht) moeten zijn, ook al impliceert dit geen letterlijk op-eigen-benen-staan of zelfstandigheid. Ook zij moeten 'staan' voor hun zaak en in deze zin een authentiek leven leiden.

Zorgverlening

Mens-zijn impliceert zin- en betekenisverlening, zowel op persoonlijk-bewust als op lichamenlijk-onbewust niveau. Immers ook in zijn ondoordachte lichaamshouding getuigt de mens van zichzelf en van het menselijke in het algemeen. De menselijke rechtopgaande gestalte kunnen we dus zien als de uitdrukking van de menselijke geest. Haar uitdrukkingsverschijnselen kunnen we niet begrijpen vanuit de wetmatigheden van anatomie en fysiologie. Een andere manier van kijken is noodzakelijk, die ik hierboven heb aangeduid met de termen fenomenologisch en esthetisch. Nu heeft het er soms de schijn van dat een dergelijke benadering van het menselijk lichaam vooral van betekenis is voor de filosofie, de ethiek en de esthetiek, maar nauwelijks praktisch-therapeutische betekenis heeft. Dat is echter maar schijn. Wat de relevantie voor de praktijk van de medische en ook haptotherapeutische praktijk betreft, beperk ik me tot drie zaken.

Ten eerste houdt de rechtopgaande houding van de mens, zoals ik reeds heb aangeduid, enerzijds een uitdaging en een opgave, maar anderzijds ook een gevaar in. Wie hoog stijgt kan diep vallen, zegt het spreekwoord. De rechtopgaande houding is dan ook niet alleen een zegen voor de mensheid, maar tevens een bron van lijden en soms een waar 'crux medicorum'. Het labiele evenwicht van het rechtopgaan kan op verschillende manieren worden aangetast: door angst om te vallen, door duizeligheid en evenwichtsverlies, door flauw vallen als onbewust antwoord op een bedreigende of overweldigende situatie. Ook lage rugklachten kunnen we vanuit dit perspectief bezien, voor zover daarbij sprake is van een krampachtige poging zich staande overeind te houden (Dekkers & Peters, 1987). Dat in lage rugklachten een belangrijk stuk existentiële problematiek tot uitdrukking kan komen, blijkt al uit ons taalgebruik. Te denken valt aan uitdrukkingen als: een brede rug hebben, geen ruggegraat hebben, met de rug tegen de muur staan, een ruggesteun voor iemand zijn, (in de rug) gebroken zijn. Het lijkt me aangewezen lage rugklachten niet alleen vanuit strict medisch perspectief te benaderen, maar altijd ook oog te hebben voor de menselijke context van het rechtop moeten staan en gaan.

Ten tweede bestaat er in de medische, paramedische en verpleegkundige zorgverlening een duidelijke spanning tussen verticaliteit en horizontaliteit. Verticaliteit wordt geassocieerd met zelf-standig en autonoom zijn. Horizontaliteit met afhankelijkheid en passiviteit. Patiënten die in bed liggen hebben in die zin hun autonomie (tijdelijk) ingeleverd, dat zij letterlijk en figuurlijk niet meer op eigen benen kunnen staan. Zij zijn afhankelijk van degenen die hen verzorgen. Oliver Sacks laat in zijn boek *Een been om op te staan* de Engelse dichter John Donne zeggen: "Wat blijft erover van 's mensen gestalte en postuur, als hij zich voelt verschrompelen en interen tot een handvol

stof? . . . Een ziekbed is een graf. . . Het hoofd ligt even laag als de voeten: een beklagenswaardige, algemeen aanvaarde maar onmenselijke houding" (Sacks, 1985). Het is juist deze afhankelijke positie van de patiënt, gesymboliseerd in de horizontaliteit, die iedere zorgverlener uitdrukkelijk in acht moet nemen. Enerzijds moeten we die horizontale afhankelijkheid erkennen en respecteren. Anderzijds dient het streven van iedere vorm van zorgverlening erop gericht te zijn, dat de patiënt die horizontaliteit zo spoedig mogelijk kan verlaten. Dit betekent, dat de therapeut de patiënt maximaal tegemoet moet komen door zijn eigen verticaliteit te verlaten. Alleen op die wijze kan hij voorkomen, dat de liggende patiënt zich letterlijk met een uitzicht op zijn neusgaten tevreden moet stellen.

Ten derde vormen beschouwingen als die van Straus en Buytendijk over de menselijke gestalte een rijke inspiratiebron voor het zorgverlenend handelen. Vanuit een dergelijk perspectief is het zaak iedere patiënt, liggend, zittend, staand of lopend, aan te moedigen rechtop en oprecht te zijn in de dubbele betekenis van het woord. Ook al kunnen veel patiënten (letterlijk) niet op eigen benen staan, zij hebben toch de opdracht voor hun eigen zaak te staan en in die zin authentiek te zijn. Hiermee zijn we op een ander niveau aangeland dan het niveau van ziek en/of gezond. Het gaat er niet per se om of iemand ziek of gezond is, maar of hij of zij authentiek leert beleven en bewegen. Opvoeden tot authenticiteit, tot oprechte vrijheid, daar draait het om.

*Dit artikel is een bewerking van een voordracht, op 20 april 2000 gehouden op het symposium "Affectiviteit – de menselijke maat in de hulpverlening", georganiseerd bij gelegenheid van het 15-jarig bestaan van het Instituut voor Toegepaste Haptonomie te Wijchen.

Literatuur

- Asperen, G.M. van (1993), *Het bedachte leven. Beschouwingen over maatschappij, zingeving en ethiek*. Amsterdam: Boom.
- Buytendijk, F.J.J. (1948), *Algemene theorie der menselijke houding en beweging*. Utrecht: Het Spectrum/Antwerpen: Standaard-boekhandel.
- Buytendijk, F.J.J. (1961), Die biologische Sonderstellung des Menschen. in: V.E. Frankl u.a. (hrsg.), *Handbuch der Neurosenlehre und Psychotherapie*. Band V: Grenzgebiete und Grenzfragen. München-Berlin, p. 117-135.
- Buytendijk, F.J.J. (1965), *Prolegomena van een antropologische fysiologie*. Utrecht: Het Spectrum.
- Corbey, R. (1985), Over de menselijkheid van vroege hominidae. *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte* 77, p. 65-78.
- Dekkers, W.J.M. (1999), The lived body as aesthetic object in anthropological medicine. *Medicine, Health Care and Philosophy* 2 (2), 117-128.
- Dekkers, W.J.M. en Peters, W. (1987), Lage rugklachten in antropologisch perspectief.

Metamedica 66, p. 34-52.

Herder, J.G. (1928), *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Stuttgart.

Maclean, C.H. (1978), *De Wolfskinderen*. Utrecht.

Plato (1985), *Timaeus*. In: *Verzameld werk*. Deel V. Baarn: Ambo.

Sacks, O. (1985), *Een been om op te staan*. Utrecht.

Spaink, K. (1993), *Vallende Vrouw. Autobiografie van een lichaam*. Amsterdam: Van Gennip.

Straus, E. (1960), Die Aufrechte Haltung. Eine anthropologische Studie. in: E. Straus. *Psychologie der Menschlichen Welt*, Berlin, p. 224-235.

Straus, E. (1963), 'Zum Sehen geboren, zum Schauen bestellt. Betrachtungen zur Aufrechten Haltung'. in: E. Wiesenhütter (hrsg.), *Werden und Handeln*. Stuttgart, p. 44-75.

Toombs, S.K. (1992), The Body in Multiple Sclerosis. In: D. Leder (ed), *The Body in Medical Thought and Practice*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, p. 127-137.

Verhoeven, C. (1999), *Zijn en staan. Metaforen van aanwezigheid*. Best: Damon.

Weizsäcker, V. von (1967), *Pathosophie*, Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht.

PERSONALIA

Wim Dekkers is verbonden aan de medische faculteit (vakgroep ethiek, filosofie en geschiedenis van de geneeskunde) van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Jacques De Visscher publiceerde in het najaar van 1999 het derde deel van zijn trilogie over de filosofie van het alledaagse: *Naakt geboren* (Leende, Damon); eerstdaags verschijnt bij dezelfde uitgever: *Onderkennen wat beschikbaar is*.

Bernd Jager, hoogleraar humanistische psychologie aan de Université de Québec à Montréal (UQUAM) bereidt een uitvoerige studie voor over de mythe van Gilgamesj.

Harald van Veghel, is verbonden aan de Theologie Faculteit van de Universiteit Brabant (Tilburg) en is de auteur van *Op goddelijke grond. Heidegger over de theologische fundering van de filosofie* (uitgeverij Damon).

Binnenkort in de Uil van Minerva

Ernest Mathijs, *'Science Wars': Cultuur, wetenschap en feitelijke representatie*

Hans van Stralen *Augustinus' Belijdenissen en de autobiografie*

Maurice Weyembergh, *Over de relatie van waarheid tot singulariteit*

Jacques Dewitte, *De eerste ontmoeting met het dier*